

WŁADYSŁAW MISIUNIA
*Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN
w Warszawie*

PRZEBUDOWA STRUKTURY SPOŁECZNO-EKONOMICZNEJ ROLNICTWA W KRAJACH RWPG

Kraje socjalistyczne, odziedziczyły bardzo różną (w każdym z nich) strukturę społeczno-gospodarczą po ustrojach przedsocjalistycznych, wymagającą zasadniczej przebudowy. Przebudowa ta była związana z likwidacją podstaw ekonomicznych dla rozwoju stosunków niesocjalistycznych i wymagała przeprowadzenia reform społeczno-gospodarczych, które objęły również rolnictwo. W ich wyniku dokonały się pierwsze istotne zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej rolnictwa.

Kraje socjalistyczne odziedziczyły w większości po ustrojach przed-socjalistycznych na ogół słabo rozwiniętą gospodarkę o niskim poziomie uprzemysłowienia, bardziej zaawansowanym w NRD i Czechosłowacji. Jej dalszy rozwój wymagał uprzemysłowienia i na jego podstawie rekonstrukcji w istocie rzeczy wszystkich gałęzi gospodarki narodowej, w tym rolnictwa. W przypadku rolnictwa techniczna rekonstrukcja wymagała także dalszej społecznej przebudowy, co różni w sposób zasadniczy sytuację rozwojową rolnictwa i innych gałęzi gospodarki narodowej.

Warunki, w jakich przebiegał proces technicznej i społecznej przebudowy rolnictwa kształtowały się różnie w poszczególnych krajach socjalistycznych. Różnice te dotyczyły m.in. poziomu i zakresu uprzemysłowienia, które przesądzało o pewnych odmiennościach przebiegu tego procesu. Stąd w niektórych krajach socjalistycznych społeczna przebudowa indywidualnej gospodarki chłopskiej wyprzedzała, niekiedy dość znacznie, techniczną rekonstrukcję. Miało to miejsce przede wszystkim w ZSRR, gdzie z uwagi na całokształt sytuacji społeczno-gospodarczej i politycznej społeczna przebudowa rolnictwa została dokonana zanim powstały warunki dla technicznej rekonstrukcji bazy indywidualnej gospodarki, a w pewnej mierze także i w innych krajach. W Polsce proces ten przebiega nieco inaczej, aczkolwiek w tymże kierunku, a mianowicie wzrost poziomu technicznego rolnictwa stanowi w istocie rzeczy podstawę dla społecznej przebudowy indywidualnej gospodarki chłopskiej.

Szybki rozwój uprzemysłowienia w krajach socjalistycznych umożliwił modernizację wielu gałęzi gospodarki narodowej i w tym bazy

produkcyjnej w rolnictwie odziedziczonej po gospodarce chłopskiej. Zostało to dokonane na ogół w krajach, które dokonały również społecznych przeobrażeń indywidualnej gospodarki chłopskiej.

Dalsza, na wyższym poziomie uprzemysłowienia, techniczna rekonstrukcja powoduje powstawanie większych jednostek i organizacji gospodarczych. W przypadku rolnictwa, z uwagi na występowanie różnych form własności proces ten łączy się także z dalszą społeczną przebudową. Polega ona m.in. na zbliżaniu się dwóch form własności i rozwoju własności ogólnonarodowej. Proces ten dalej upodabnia poszczególne gałęzie rolnictwa do gałęzi przemysłu i faktycznie zapoczątkowuje przekształcanie poszczególnych gałęzi rolnictwa, w gałęzie produkcji przemysłowej. Pierwsze oznaki tego procesu już obserwujemy w produkcji zwierzęcej (przemysłowa produkcja jaj i drobiu, przemysłowy tucz zwierząt, przemysłowa produkcja mleka¹). A zatem techniczna i społeczna rekonstrukcja dotyczy nie tylko indywidualnego ale i socjalistycznego rolnictwa. I podobnie, przebudowa struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa nie zaczyna się od uspołdzielczenia i na nim się nie kończy. I dalej nie stanowi ona samodzielnego procesu, ale integralną część ogólniejszych procesów społeczno-gospodarczego rozwoju krajów socjalistycznych.

Podnoszę te sprawy, chyba dość oczywiste, ponieważ sposób w jaki się nadal jeszcze traktuje problematykę technicznej i społecznej rekonstrukcji rolnictwa wskazuje, że wciąż jeszcze odnosi się ją wyłącznie do indywidualnej gospodarki chłopskiej i procesu jej socjalistycznej przebudowy. Stąd metodologiczny postulat uściślenia o jaki etap chodzi. To samo dotyczy ujęcia kwestii przebudowy struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa, którą należy odnosić do konkretnego etapu przeobrażeń.

W artykule chciałbym się ograniczyć do rozpatrzenia istotniejszych kwestii związanych z dotychczasowymi postęпами w przebudowie struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa w krajach RWPG i na ich tle zaznaczyć niektóre prawidłowości procesu uspołeczniania produkcji rolniczej. Doświadczenia bowiem krajów RWPG dostarczają bardzo interesującego materiału dla prawidłowego ujęcia kwestii technicznej i społecznej rekonstrukcji indywidualnej gospodarki chłopskiej. W szczególności zaś pozwalają na rozgraniczenie jej dróg i sposobów prowadzących do przebudowy struktury społeczno-ekonomicznej oraz dróg i sposobów prowadzących do uspołecznienia produkcji rolniczej. Bez tego zaś rozgraniczenia, jak wskazują doświadczenia poszczególnych krajów, nie sposób prawidłowo ocenić wyniki technicznej i społecznej rekonstrukcji rolnictwa. Rzecz bowiem w tym, że postępy w przebudowie struktury spo-

¹) Pod przemysłowa produkcja rozumiemy prowadzoną metodami organizacji przemysłowej, przy stosowaniu systemu maszyn i technologii przemysłowej.

leczno-ekonomicznej rolnictwa nie pokrywają się z postęпами w uspołecznieniu produkcji rolniczej. ²⁾

Przebudowa struktury rolnej związana z demokratyczną reformą rolną

Proces przebudowy struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa w krajach RWPG zapoczątkowały demokratyczne reformy rolne. W ZSRR były one najbardziej radykalne i wiązały się nacjonalizacją ziemi. W pozostałych krajach zostały dokonane bez nacjonalizacji ziemi natychmiast po ustanowieniu władzy ludowej bądź też w miarę jej umacniania się. Na tej drodze we wszystkich krajach RWPG usuwano przede wszystkim pozostałości okresu jeszcze feudalnego w postaci wielkiej własności obszarnej oraz ukształtowane w warunkach już kapitalistycznego rozwoju większe gospodarstwa kapitalistyczne. W istocie rzeczy na drodze demokratycznych reform rolnych w krajach RWPG doprowadzono do końca zapoczątkowaną wcześniej w poszczególnych krajach jeszcze w okresie przedsocjalistycznym, przebudowę pofeudalnej struktury rolnej.

Na tym etapie przebudowa struktury społeczno-ekonomicznej posiadała przede wszystkim znaczenie polityczne. W praktyce posiadała ona także wyjątkową wagę ekonomiczną, ponieważ przypadała na okres powojennej odbudowy, która na tej drodze mogła być i faktycznie została przyspieszona. W Polsce jej szczególna waga polityczna i ekonomiczna wiązała się ponadto z powiązaniem tej reformy z akcją osiedleńczą.

Najistotniejsze zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej rolnictwa w krajach RWPG zapoczątkowane przez demokratyczne reformy rolne dotyczą likwidacji własności obszarnej, ograniczenia własności kapitalistycznej w rolnictwie i rozwiązania problemu proletariatu rolnego, bezrolnych i małorolnych chłopów. Jak wielka była skala likwidacji własności obszarnej w poszczególnych krajach orientują następujące dane. Na obszarach ZSRR w okresie przedrewolucyjnym we władaniu obszarników i kapitalistów łącznie znajdowało się ponad 2/3 a we władaniu chłopów pracujących tylko około 1/3 ogólnego stanu użytków rolnych. W Czechosłowacji, mimo wielokrotnych prób przeprowadzenia reformy rolnej zapoczątkowanej w 1919 r. aż 40% użytków rolnych kraju zachowało się w rękach obszarnych. Podobnie w NRD gdzie własność obszarowa obejmowała 31% ogółu użytków rolnych a wraz z ziemią we władaniu państwa, gmin, kościoła i spółek kapitalistycznych obszar ten wynosił 45% użytków rolnych kraju. W Polsce majątki obszarne

²⁾ Przebudowa struktury stwarza nowe formy organizacyjno-ekonomiczne gospodarowania, w których poziom uspołecznienia produkcji kształtuje się różnie.

(wraz z lasami) zajmowały około 47% użytków rolnych kraju. W Rumunii, mimo przeprowadzenia reformy rolnej w latach 1918—1921, we władaniu obszarników zachowało się 32% użytków rolnych kraju, a na Węgrzech — 49%. Jedynie w Bułgarii w wyniku dość konsekwentnej reformy rolnej, wywłaszczającej obszarników obcego pochodzenia we władaniu rodzimego obszarnictwa pozostało około 8% użytków rolnych.

Tabela 1

Niektóre dane o strukturze rolnej przed reformami rolnymi

Kraj	Udział własności chłopskiej w użytkach rolnych	Struktura rolna gospodarstw chłopskich w % ¹⁾		
		do 2 ha	2—10 ha	powyżej 10 ha
Bułgaria	92	27	49	24
Czechosłowacja	60	44	42	14
NRD	55	38	35	27
Polska	53	44	29	27
Rumunia	68	52	48	—
Węgry	51	73	21	6
ZSRR	41	65	20	15

1) Udział w ogólnej powierzchni użytków rolnych gospodarstw chłopskich

Źródło: Strużek B.: Rolnictwo europejskich krajów socjalistycznych, LSW—PWRiL, Warszawa 1963, s. 10; Sielskoje Chozjajstwo SSSR, Statisticzeskij Sbornik, Moskwa 1960, s. 7—8

Obraz skali problemu demokratycznych reform rolnych byłby niepełny bez wskazania na kwestię proletariatu i półproletariatu rolnego, uprawnionego w pierwszej kolejności do nadziałów ziemi po obszarniczym (10), gdzie m.in. znajdował się wariant z koszarzeniem gęby było możliwe. Wraz z likwidacją obszarnictwa i uwłaszczeniem proletariatu i półproletariatu rolnego dokonała się likwidacja już nie tylko pozostałości feudalnych w strukturze rolnej ale również ograniczenie kapitalistycznych elementów tej struktury.

Warunki porewolucyjne i powojenne w ZSRR i w poszczególnych krajach RWPG stwarzały znacznie szersze możliwości rozwiązania kwestii proletariatu rolnego niż to była w stanie zapewnić tylko reforma rolna. Należałoby więc również brać je pod uwagę przy rozpatrywaniu wpływu wszystkich czynników wpływających na przebudowę struktury rolnej na tym jej etapie. Nie umniejsza to jednak głównej roli reformy rolnej w rozwiązaniu kwestii proletariatu rolnego i małego rolnego chłopstwa.

Tabela 2

Proletariat rolny przed II wojną światową

Kraj	Najemni robotnicy rolni		Chłopi posiadający gospodarstwa do 1 ha w tys.	Ogółem robotnicy najemni i chłopi do 1 ha w % do ogółu zatrudnionych w rolnictwie
	w tys. osób	w % ogółu zatrudnionych w rolnictwie		
Bułgaria	140	5,1	120	9,5
Czechosłowacja	786	21,6	564	37,0
NRD	550	32,3	134	40,2
Polska	1475	26,0	747	34,0
Rumunia	731	8,9	640	16,4
Węgry	787	38,7	552	65,9

Uwaga: w Rosji carskiej liczbę proletariatu rolnego, wychodzącego ze swoich wsi w poszukiwaniu zarobków szacowano na 2 mln.

Źródło: jak w tabeli 2.

Tabela 3

Niektóre dane o zasięgu reformy rolnej

Kraj	Powierzchnia użytków rolnych objętych reformą rolną w % do ogółu użytków rolnych	Liczba rodzin nadzielonych ziemią z reformy rolniej w tys. a)	Gospodarstwa powstałe w wyniku reformy rolnej w % do ogółu gospodarstw
Bułgaria	4,1	128	11
Czechosłowacja	27,5	400	25
NRD	30,1	374	45
Polska	35,0	1068	33
Rumunia	10,0	900	28
Węgry	33,3	620	30

a) bez działek pracowniczych

Źródło: jak w tabeli 2.

Wraz z uwłaszczeniem proletariatu rolnego reforma rolna ograniczyła w sposób zasadniczy warunki dla rozwoju elementów kapitalistycznych, które podobnie jak gospodarstwa obszarncze mogły się rozwijać dzięki istnieniu proletariatu rolnego. Uwłaszczenie proletariatu rolnego było obok likwidacji obszarncictwa wielkiej wagi osiągnięciem społeczno-politycznym. W jego wyniku jednak nastąpił dalszy wzrost liczby gospo-

darstw chłopskich i wraz z nim dalsze rozdrobnienie, mimo znacznego upełnorolnienia chłopów małorolnych dzięki nadziałom ziemi z reformy rolnej. Faktycznie więc nie nastąpiła poprawa struktury rolnej ale nawet pewne jej pogorszenie. Bowiem uległy likwidacji wielkie majątki, częściowo tylko prowadzone nadal przez państwo. Nadal w strukturze rolnej dominującą pozycję zajmowały gospodarstwa drobne a w poszczególnych krajach dość znaczną pozycję utrzymały większe gospodarstwa chłopskie o tendencjach kapitalistycznych.

Tabela 4

Struktura agrarna gospodarstw chłopskich po przeprowadzeniu reform rolnych

Kraj	Lata	Ogólna liczba gospodarstw chłopskich w tys.	Odsetek gospodarstw o powierzchni ha			Udział poszczególnych grup gospodarstw w powierzchni użytków rolnych		
			do 5	5—20	powyżej 20	do 5	5—20	powyżej 20
Bułgaria	1964	1103,9	66,9	32,0	0,9	35,4	58,2	6,4
Czechosłowacja	1949	1507,0	69,4	27,5	3,1	25,2	59,3	15,0
NRD	1949	813,3	49,3	45,9	5,8	11,0	59,3	25,7
Polska	1950	3168,5	56,2	42,5	1,3	24,9	68,2	6,9
Rumunia 8	1948	3082,0	76,0	22,9	1,1	57,7	33,6	8,7
Węgry	1947	2048,0	87,0	11,8	0,8	48,7	39,5	11,5

Źródło: jak w tabeli 2.

Należałoby również dodać, że w wyniku reformy rolnej przeciętny rozmiar gospodarstwa rolnego zmniejszył się m.in. w NRD z 11,0 do 7,4 ha, na Węgrzech z 5,2 do 3,5 ha, w Rumunii z 5,4 do 3,8 ha i podobnie w pozostałych krajach. Utrzymujące się jeszcze duże przeludnienie wsi powodowało dalsze rozdrabnianie gospodarstw chłopskich. Po zatym reforma rolna nie była w stanie rozwiązać kwestii rozproszenia ziemi a na wielu obszarach pogorszyła nawet sytuację pod tym względem.

Podnoszę te momenty sytuacji, powstałej w wyniku przebudowy struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa związanej z reformą w krajach RWPG, ponieważ one stanowiły ważną przesłankę dla dalszej przebudowy struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa. Nie są to zresztą wszystkie ekonomiczne skutki reformy rolnej, które przesądzały o nieodzowności dalszej przebudowy struktury rolnej. Spośród wielu istotnych należałoby jeszcze podnieść fakt zupełnie naturalnego w tych warunkach zmniejszenia się towarowości rolnictwa, towarzyszący rozdrobnieniu gospodarstw, który dał się dotkliwie odczuć poszczególnym krajom już w początkowym okresie uprzemysłowienia.

I wreszcie nie można pominąć jeszcze jednego faktu o dużej wadze, zwłaszcza dla dalszej przebudowy struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa. A mianowicie w wyniku reformy rolnej na części wywłaszczonej ziemi powstały państwowe gospodarstwa rolne. Ich utworzenie zapoczątkowało rozwój socjalistycznego sektora w rolnictwie i faktycznie dalszą przebudowę jego struktury społeczno-ekonomicznej prowadzącą do rozwoju socjalistycznych stosunków społecznych w rolnictwie. Wprawdzie pozycja ekonomiczna gospodarstw państwowych w rolnictwie początkowo była niewielka ale stanowiły one bardzo istotny punkt oparcia w polityce rolnej państwa w dziedzinie rozwoju postępu społeczno-gospodarczego w rolnictwie.

Tabela 5

Niektóre dane o udziale państwowych gospodarstw rolnych w potencjale produkcyjnym rolnictwa w 1950 r.

Kraj	Użytki rolne	Zasiewy	Pogłowie		
			bydła	trzody chlewnej	owiec
Bułgaria	1,0	1,0	3,0	2,5	0,6
Czechosłowacja	8,0	7,8	6,3	12,4	26,0
NRD	2,7	2,9	1,5	1,6	12,0
Polska	8,9	—	17,5	3,7	—
Rumunia	5,2	5,5	1,3	7,2	3,2
Węgry	4,8	4,6	4,3	11,0	14,0
ZSRR	15,9	12,5	6,2	12,0	11,5

Źródło: Statisticeskij jeżegodnik stran-czlenow SEW 1971, Moskwa 1971, s. 192, 238, 261—268; Sielskoje chozjajstwo SSSR, Moskwa 1960, s. 129, 140; Narodnoje chozjajstwo SSSR 1922—1972, Moskwa 1972, s. 257

Z ekonomicznego punktu widzenia utworzenie państwowych gospodarstw rolnych poprawiało nieco strukturę rolną. Dzięki temu możliwe było m.in. wcześniejsze zastosowanie nowocześniejszej techniki i technologii. W tym sensie stanowiły one ośrodki postępu rolniczego, oddziałujące na ogólny rozwój rolnictwa. W omawianej kwestii szczególną wagę posiada jednakże ten aspekt, że wraz z powstaniem gospodarstw państwowych został zapoczątkowany w rolnictwie naszych krajów proces uspołecznienia produkcji rolnej. A zatem już w okresie przebudowy struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa, związanej z reformą rolną rozpoczął się proces uspołeczniania produkcji rolnej, decydujący o zasadniczych socjalistycznych przeobrażeniach w rolnictwie.

*Przebudowa struktury rolnej, związana
z uspołdzielczaniem gospodarstw chłopskich*

Proces przebudowy struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa w krajach RWPG był przyspieszany na drodze uspołdzielczania (kolektywizacji) gospodarstw chłopskich. Przyspieszenie to było motywowane racjami społeczno-politycznymi i ekonomicznymi. Wśród społeczno-politycznych szczególną wagę miały argumenty dotyczące likwidacji podstaw dla rozwoju elementów kapitalistycznych i utrzymywania się stosunków kapitalistycznego wyzysku w rolnictwie.

Z ekonomicznego punktu widzenia za przyspieszeniem przebudowy struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa m.in. na drodze uspołdzielczenia mogły przemawiać dwa zasadnicze momenty, związane z przebudową strukturalną gospodarki narodowej na drodze uprzemysłowienia. Po pierwsze zabezpieczenie dopływu siły roboczej z rolnictwa oraz po drugie pozyskanie środków akumulacji. Faktycznie te dwa momenty i towarzyszące im zjawiska zaznaczyły się wyraźnie na tym etapie przebudowy struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa w poszczególnych krajach RWPG.

Prymat racji politycznych przesądził jednakże o tym, że w poszczególnych krajach społeczna rekonstrukcja rolnictwa, wyprzedzała, niekiedy dość znacznie jego techniczną rekonstrukcję. W praktyce oznaczało to rozwijanie produkcji w spółdzielczych, uspołecznionych formach gospodarki rolnej ale na technicznej bazie gospodarki indywidualnej. Inaczej ten proces przebiegał w Polsce po 1956 r.³⁾ tj. po pierwszych doświadczeniach uspołdzielczenia i trudnościach, które zarysowały się poza rolnictwem, a dotyczyły m.in. możliwości przyjęcia strumienia siły roboczej z rolnictwa. Istotną rolę w reorientacji na stopniową socjalizację gospodarstw chłopskich odegrały również doświadczenia Polski, dowodząc dużych jeszcze możliwości dynamicznego rozwoju produkcji rolnej w gospodarce chłopskiej.

Prymat racji politycznych we wszystkich krajach RWPG przesądził również o polityce zorientowanej na ograniczanie elementów kapitalistycznych w rolnictwie. W wyniku tej polityki dokonały się dość istotne zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej rolnictwa w poszczególnych krajach zanim nastąpiło pełne uspołdzielczenie gospodarstw chłopskich. W pewnym sensie polityka ta kontynuowała proces likwidacji gospodarstw kapitalistycznych zapoczątkowany przez reformę rolną. Nie mniej istotny jest jej związek z usuwaniem elementów kapitalistycznych w

³⁾ W związku z tym w dalszej części pomijamy Polskę, której doświadczenia zasługują na odrębne rozpatrzenie.

całej gospodarce narodowej, w szczególności w obrocie towarowym w mieście i na wsi wkrótce po nacjonalizacji przemysłu. Faktycznie skala tego problemu nie była tak wielka, jak wynikało to z rozgłosu nadawanego poszczególnym przedsięwzięciom i towarzyszącej temu atmosfery na wsi.

Tabela 6

Niektóre dane o wypieraniu gospodarstw chłopskich określanych jako kapitalistyczne (kułackie)

Kraj	Lata	Liczba gospodarstw tej grupy w tys. ^{a)}	Udział gospodarstw tej grupy w:	
			powierzchni użytków rolnych ogółu gospodarstw chłopskich	ogólnej liczbie gospodarstw chłopskich
Bułgaria	1948/49	85	26,3	8,0
	1955	3	3,0	0,6
Czechosłowacja	1948/49	85	26,0	6,0
	1955	22	12,0	2,1
NRD	1948/49	47	27,0	6,0
	1955	27	18,0	3,5
Polska	1950	40	6,9	1,3
	1960	35	5,7	1,0
Węgry	1948/49	83	29,0	4,0
	1955	14	4,0	1,0

^{a)} W Bułgarii pow. 10 ha, w Czechosłowacji pow. 15 ha, w NRD i Polsce pow. 20 ha, na Węgrzech pow. 20 holdów. W ZSRR liczbę gospodarstw określanych jako kułackie szacowano w 1927 r. na 1,1 mln (wobec 80 mln przed rewolucją) a ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw chłopskich na 4% (wobec 15% przed rewolucją).

Źródło: Rolniczy Rocznik Statystyczny 1945—1965, Warszawa 1966, s. 117, 118; Strużek B.: Rolnictwo europejskie krajów socjalistycznych, op. cit. s. 157.

Niezależnie od oceny wpływu tej polityki na zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej rolnictwa w poszczególnych krajach RWPG był to wpływ raczej przejściowy, bowiem uspołdzielczanie gospodarstw chłopskich w stosunkowo niedługim czasie dokonało zasadniczych zmian w tej strukturze. O wiele większy jak się wydaje wpływ na przyspieszenie procesu przebudowy struktury rolnej miała polityka rozwoju różnorodnych form spółdzielczości rolniczej, wiążących indywidualne gospodarstwa chłopskie z planowo rozwijaną całą gospodarką narodową oraz rozwoju prostych i innych form kooperacji.

Samo uspołdzielczanie indywidualnych gospodarstw chłopskich zostało przeprowadzone w poszczególnych krajach RWPG w stosunkowo niedłu-

gim czasie. W ZSRR na większą skalę zostało ono podjęte w ponad 10 lat po rewolucji w pozostałych europejskich krajach RWPG już w 3—5 lat po ustanowieniu władzy ludowej, w zasadzie po zakończeniu okresu odbudowy. Tylko w NRD nieco później, z uwagi na szczególną sytuację tego kraju i utworzenie NRD dopiero pod koniec 1949 r. W każdym razie dla przeprowadzenia tylko uspołdzielczenia gospodarstw chłopskich poszczególne kraje poświęciły 8—10 lat bardzo wyjątkowej działalności polityczno-organizacyjnej, w którą zaangażowano niemal cały aktyw polityczny oraz wiele przedsięwzięć społeczno-gospodarczych wykraczających poza sprawy rolnictwa. W szczególności w tymże okresie w poszczególnych krajach wyeliminowano z handlu wiejskiego prywatną inicjatywę oraz ograniczono działalność spółdzielczości rolniczej w tym zakresie na rzecz państwowej organizacji scentralizowanego skupu produktów rolnych i dystrybucji środków produkcji rolniczej. Właściwie tylko w Polsce spółdzielczość w ramach tego systemu zachowała jeszcze ważne funkcje, współpracując z organizacjami państwowymi i gospodarstwami chłopskimi.

Tabela 7

Gospodarstwa uspołdzielczone w ogólnej liczbie gospodarstw chłopskich powyżej 5 ha w %

Kraj	Lata		
	1950	1955	1960
Bułgaria	47,0	53,9	98,0
Czechosłowacja	7,0 ¹⁾	14,0	51,0
NRD	2,5 ²⁾	9,0	93,0
Rumunia	9,2	11,4	96,2
Węgry	4,0	12,0	45,0

Uwaga: w ZSRR analogiczne dane dla 1928 r. — 1,7%, 1932 r. — 61,5% 1937 r. — 93% i w 1950 r. w nowych granicach — 96,7%.

Źródła: Roczniki statystyczne poszczególnych krajów, odpowiednich lat.

W niektórych krajach (Czechosłowacja i Węgry) właściwie już po zakończeniu wieloletniej kampanii kolektywizacyjnej, znaczny odsetek gospodarstw chłopskich pozostał poza spółdzielczością produkcyjną. Były to jednakże gospodarstwa raczej bardzo drobne, należące do chłopów, którzy podjęli pracę poza rolnictwem, zachowując jeszcze niewielkie zagrody i działki ziemi. Ta kategoria, określana mianem chłopów-robotników właściwie we wszystkich krajach RWPG pozostawała poza spółdzielczością

produkcyjną. Faktycznie pozostawała ona w całkowitej izolacji od spółdzielni produkcyjnych i ich działalności.

Uspółdzielczenie podstawowej części gospodarstw chłopskich związanych trwale z produkcją rolną zmieniło w sposób zasadniczy strukturę rolną w poszczególnych krajach RWPG. W zespołowym władaniu spółdzielni produkcyjnych znalazła się podstawowa część użytków gospodarki chłopskiej.

W rezultacie w poszczególnych krajach RWPG ukształtowała się struktura władania ziemią, w której dominującą pozycję zajęły spółdzielcze gospodarstwa chłopskie. Na uwagę jednakże zasługuje fakt, że w toku kolektywizacji w niektórych krajach nastąpiło również zwiększenie udziału gospodarstw państwowych. Wiąże się to głównie nie tyle z procesem uspółdzielczania, co wypierania większych gospodarstw chłopskich, określanych jako kapitalistyczne.

Tabela 8

*Podstawowe dane o strukturze władania ziemią
(użytki rolne ogółem = 100)*

Kraj	Lata	Własność społeczna			Własność indywidualna		
		ogółem	w tym:		ogółem	w tym:	
			państwo- wa	spółdziel- cza		działki	indywi- dualni rolnicy
Bułgaria	1950	29,0	2,5	27,0	71,0	1,0	70,0
	1960	90,8	10,9	79,9	9,2	8,1	1,1
Czechosłowacja	1950	20,1	13,1	7,0	79,9	0,9	79,0
	1960	82,4	20,3	62,1	17,6	5,9	11,7
NRD	1950	5,7	5,7	0	94,3	0,5	93,8
	1960	80,8	8,0	72,8	19,2	11,7	7,5
Rumunia	1950	23,6	21,6	2,0	76,4	0	76,4
	1960	79,6	29,4	50,2	20,4	2,3	18,1
Węgry	1950	19,0	12,1	6,9	81,0	0,7	80,3
	1960	67,9	19,3	48,6	32,1	7,6	24,5
ZSRR	1928	2,7	1,5	2,2	97,3	1,1	96,2
	1937	87,0	8,8	78,2	13,0	3,5	9,5
	1950	98,6	20,9	77,7	1,4	1,4	0

Źródło: Statisticeskij jezegodnik stran-czenow SEW 1971, op. cit. s. 37; Narodnoje chozjajstwo SSSR 1922—1972, Moskwa 1972, s. 240.

We wszystkich krajach, które przeprowadzały kolektywizację gospodarki chłopskiej, już po jej zakończeniu jako kampanii obejmującej zespół różnorodnych przedsięwzięć zachował się jeszcze pewien odsetek, niekiedy dość znaczny indywidualnej własności. Przy tym część stanowiły działki spółdzielców bądź pracownicze a część indywidualne gospo-

darstwa rolników. Jak można sądzić zachowana własność indywidualnych rolników, to w pewnej części własność rolników, którzy podjęli pracę poza rolnictwem i ich działki w zasadzie posiadają podobne znaczenie co działki pracownicze. A zatem ich pozycja w strukturze rolnej wiąże się raczej z ogólniejszą sytuacją ekonomiczną i przemianami społeczno-gospodarczymi poza rolnictwem.

Dla przykładu w Czechosłowacji jeszcze w 1965 r. a więc już w kilka lat po zakończeniu kolektywizacji istniało aż około 693 tys. indywidualnie gospodarujących rolników na obszarze zaledwie 261 tys. ha. W głównej masie były to gospodarstwa działkowe chłopów-robotników. Podobnie sytuacja kształtowała się również na Węgrzech i w innych krajach. Pojawienie się w strukturze rolnej indywidualnej własności ziemi spółdzielców w postaci drobnych działek przyzagrodowych jest wynikiem koncepcji rozwiązań zastosowanych przy uspołdzielczaniu gospodarstw chłopskich. Na tej koncepcji zaważył niewątpliwie pewien kompromis polityczny ale również i względy ekonomiczne, bowiem spółdzielnie produkcyjne w początkowym okresie swojego rozwoju nie były w stanie zaspokoić w pełni potrzeb wyżywienia spółdzielców.

Pojawienie się w strukturze gospodarstw działkowych chłopów-robotników wiąże się nie tyle z procesami uprzemysłowienia ile z ogólniejszymi warunkami ich przebiegu. W szczególności z powolniejszą urbanizacją w fazie ekstensywnego uprzemysłowienia, zmuszającą część robotników pochodzących z rolnictwa do utrzymywania swoich zagród głównie z braku możliwości osiedlenia się i zamieszkania w mieście.

Te dwa wspomniane nowe zjawiska w strukturze rolnej w krajach RWPG mieć będą zapewne charakter przejściowy. Ich istnienie jest warunkowane rozwiązaniem tych kwestii, które spowodowały ich wystąpienie.

Z ekonomicznego punktu widzenia istotny wynik przebudowy związanej z uspołdzielczaniem stanowi radykalne zwiększenie przeciętnej wielkości gospodarstwa.

Należałoby wyjaśnić, że w toku kolektywizacji w poszczególnych krajach nastąpiło dość znaczne zwiększenie przeciętnej powierzchni państwowych gospodarstw rolnych, które przejmowały ziemię rolników rezygnujących z pracy na roli z bardzo różnych przyczyn. Stąd po części niekiedy wielokrotnie większy ich rozmiar w porównaniu z gospodarstwami spółdzielczymi.

Uspołdzielczanie gospodarstw chłopskich w krajach, które doprowadziły do końca ich kolektywizację zamyka niewątpliwie wyjątkowej wagi etap przebudowy struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa. Na tym etapie dokonały się przemiany jakościowe tak ze społecznego jak i ekonomicznego punktu widzenia. Etap ten rozstrzygnął o ukształtowaniu

Tabela 9

Przeciętny rozmiar powierzchni użytków rolnych (w ha)
przypadający na 1 przedsiębiorstwo państwowe
i spółdzielcze w 1960 r.

Kraj	Przedsiębiorstwo	
	państwowe	spółdzielcze
Bułgaria	5626	4865
Czechosłowacja	3104	421
NRD	671	241
Rumunia	3071	534
Węgry	2597	722

Uwaga: W ZSRR przeciętny obszar w 1940 r. wynosił: sow-
chozów — 12,2 tys. ha, kołchozów — 1429 ha.

Źródło: Narodnoje chozjajstwo stran czlenow SEW w 1970 g,
Moskwa 1971, s. 261—276; Sielskoje chozjajstwo SSSR,
Moskwa 1960, s. 49, 58.

podstaw dla socjalistycznego rozwoju rolnictwa. W wyniku przebudowy ostro wystąpiła m.in. kwestia techniczna rekonstrukcji bazy produkcyjnej socjalistycznego rolnictwa, a przede wszystkim zaś pozostałości bazy indywidualnej gospodarki chłopskiej. Na tym jednakże nie kończy się proces przebudowy struktury społeczno-ekonomicznej rekonstrukcji. W poszczególnych krajach zresztą już wkrótce po zakończeniu kolektywizacji były podejmowane różne przedsięwzięcia, w wyniku których nastąpiła dalsza przebudowa struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa. Z uwagi na charakter tej problematyki i ograniczone ramy artykułu, kwestie te pozostawiamy do odrębnego omówienia.

Obecnie nieco uwagi należałoby poświęcić procesowi uspołecznienia produkcji rolnej, który pozostaje w związku z przebudową struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa w krajach RWPG. Związek ten jednakże nie jest tak ścisły jak się najczęściej sądzi. O uspołecznieniu bowiem produkcji rolnej gospodarstw chłopskich decydowało nie tylko i nie samo ich uspołdzielczenie, ale również zakres i formy tego uspołdzielczenia oraz różnego rodzaju rozwiązania systemowe dotyczące funkcjonowania całej gospodarki narodowej i jej harmonijnego rozwoju. Stąd też nie ma podstaw dla utożsamienia procesu uspołecznienia produkcji rolnej z uspołdzielczaniem, które stanowi pewien zespół przedsięwzięć zapewniających przebudowę struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa i zmierzają-

cych do wyeliminowania przede wszystkim indywidualnej gospodarki chłopskiej jako kategorii społeczno-ekonomicznej.

Postępy w uspołecznieniu produkcji rolnej

Proces uspołeczniania produkcji w krajach RWPG ma bardzo szeroki zasięg i obejmuje w istocie rzeczy wszystkie gałęzie i dziedziny gospodarki narodowej. W tak szerokim ujęciu stanowi on jeden z celów przebudowy struktury społeczno-gospodarczej wszystkich krajów socjalistycznych, nieodzownej dla stworzenia bazy materialnej dla rozwoju społeczeństwa socjalistycznego. W rolnictwie został on zapoczątkowany najwcześniej dzięki reformie rolnej i utworzeniu państwowego sektora gospodarki rolnej, ale najszerzej mógł się rozwijać w przemyśle dzięki nacjonalizacji, a następnie w innych dziedzinach gospodarki, dzięki ich upaństwowieniu bądź uspołdzielczeniu. W rolnictwie, co stanowi zapewne specyfikę jego sytuacji rozwojowej w procesie uspołecznienia produkcji szczególną rolę odegrało uspołdzielczenie gospodarki chłopskiej.

Tabela 10

*Udział sektora socjalistycznego w produkcji globalnej przemysłu (A)
i rolnictwa (B)*

Kraj		Lata			
		1950	1955	1960	1970
Bułgaria	A	97,5	97,1	99,1	99,6
	B	—	65,0	99,1	99,8
Czechosłowacja	A	96,1	99,5	100,0	100,0
	B	17,0	47,0	90,5	94,8
NRD	A	70,4	78,7	84,2	85,2
	B	—	21,0	86,8	91,4
Polska	A	96,8	99,5	99,4	99,7
	B	8,0	19,3	10,8	14,3
Rumunia	A	92,4	97,0	98,7	99,9
	B	23,6	34,7	81,9	91,0
Węgry	A	91,9	94,5	97,3	99,0
	B	11,5	22,5	76,8	96,5
ZSRR	A	100,0	100,0	100,0	100,0
	B	98,1	99,9	99,9	100,0

Uwaga: W ZSRR udział ten wynosił w 1926 r. — analogicznie — 82,4 i 3,3, w 1937 r. — 99,8 i 98,5%.

Źródło: Statisticheskij jeżgodnik stran czlenow SEW 1971, op. cit. s. 37—38; Narodnoje chozjajstwo SSSR 1922—1972, op. cit. s. 59.

Wraz z jej uspołdzielczeniem dokonał się szybki postęp w uspołecznieniu produkcji rolnej. W poszczególnych krajach udział sektora socjalistycznego w produkcji rolnej nie ustępuje udziałowi tego sektora w produkcji przemysłowej, co może stanowić miarę osiągniętych postępów w uspołecznianiu produkcji rolnej, potraktowanych globalnie.

Jak wynika z danych tabeli 10 prawie pełne uspołecznienie produkcji przemysłowej dokonało się po nacjonalizacji przemysłu i rolniczej po uspołdzielczeniu gospodarki chłopskiej. Wiąże się to z faktem uspołecznienia podstawowych środków produkcji. Pod tym względem nastąpił skok w produkcji rolniczej w wyniku uspołdzielczenia, ale jeszcze po uspołdzielczeniu ma miejsce dalszy postęp w uspołecznianiu produkcji rolniczej. Rzecz bowiem w tym, że uspołdzielczenie w poszczególnych krajach, zostało tak przeprowadzone, że doprowadziło do uspołecznienia przede wszystkim potencjału produkcji roślinnej a więc głównie ziemi. Przy tym nawet w produkcji roślinnej nie w pełni zostały uspołecznione niektóre gałęzie i dziedziny produkcji, zwłaszcza bardziej pracochłonnej i w mniejszym stopniu zmechanizowanej, a odgrywającej poważną rolę w samozaopatrzeniu chłopów-społdzielców. Dotyczy to głównie produkcji ziemniaków i warzyw.

Jeszcze w 1970 r. a więc po upływie dłuższego czasu od zakończenia uspołdzielczenia w indywidualnej produkcji przede wszystkim działek spółdzielczych i innych, znajdował się niekiedy dość znaczny odsetek zasiewów. Wynosił on m.in. — w Czechosłowacji 20,2⁰%, w Rumunii —

Tabela 11

Udział społecznej i indywidualnej własności w produkcji ziemniaków i warzyw

Kraj	Lata	Własność			
		społeczna		indywidualna	
		ziemniaki	warzywa	ziemniaki	warzywa
Bułgaria	1961—1965	65,0	88,2	35,0	12,8
	1966—1970	60,0	85,3	40,0	14,7
Czechosłowacja	1961—1965	68,2	56,4	31,8	43,6
	1966—1970	66,9	52,0	32,1	48,0
NRD	1961—1965	90,5	85,1	9,5	14,9
	1966—1970	91,9	73,1	8,1	26,9
Rumunia	1961—1965	53,3	65,4	46,7	34,6
	1966—1970	51,8	65,2	48,2	34,8
Węgry	1961—1965	43,6	63,1	56,4	36,9
	1966—1970	39,6	65,5	60,4	34,5
ZSRR	1961—1965	35,9	58,6	64,1	41,4
	1966—1970	36,1	59,9	63,9	40,1

Zródło: Na podstawie danych — Narodnoje chozjajstwo stran členow SEW w 1970 roku, op. cit. s. 493, 500.

14,5%, na Węgrzech— 19,7%, w NRD — 4,2% i nawet w ZSRR jeszcze 7,7%. A więc nawet w tym dziale produkcji rolniczej, w którym miało miejsce niemal pełne uspołecznienie środków produkcji, uspołecznienie produkcji nie zostało doprowadzone do końca. Przy tym w niektórych dziedzinach produkcji roślinnej, a mianowicie ziemniaków i warzyw, utrzymuje się jeszcze bardzo wysoki, a niekiedy dominujący udział indywidualnej własności, wykazujący w niektórych krajach nawet tendencje do wzrostu.

Są podstawy aby sądzić, że ten stan rzeczy wiąże się do pewnego stopnia także z opóźnieniami w technicznej rekonstrukcji tych właśnie gałęzi produkcji roślinnej. Nie została ona bowiem dotąd w pełni zakończona w tych dziedzinach i produkcja ziemniaków i warzyw w poszczególnych krajach odbywa się jeszcze w dość znacznym stopniu na bazie techniki z okresu indywidualnej gospodarki chłopskiej. Dowodzić tego może przykład produkcji ziemniaków w NRD, najwyżej uspołecznionej i opartej już w tym kraju na bazie nowoczesnej techniki produkcji. Znaczny wpływ na ten stan rzeczy mają jeszcze dość znaczne i nie w pełni wykorzystane w gospodarce zespołowej zasoby pracy w spółdzielczych gospodarstwach. Wiąże się to po części także z niepełnym uspołecznieniem podstawowych środków produkcji zwierzęcej. Mimo znacznego upływu czasu od zakończenia uspołecznienia gospodarstw chłopskich jeszcze znaczny odsetek pogłowia zwierzęcego w poszczególnych krajach znajduje się w indywidualnym władaniu, chociaż proces uspołecznienia postępuje tu szybciej naprzód niż w przypadku produkcji ziemniaków i warzyw.

Tabela 12

*Udział społecznej i indywidualnej własności
w ogólnej liczbie pogłowia zwierząt produkcyjnych ^{a)}*

Kraj	Lata	Własność	
		społeczna	indywidualna
Bułgaria	1960	70,1	29,9
	1970	67,9	22,1
Czechosłowacja	1960	75,7	24,3
	1970	83,2	16,8
NRD	1960	53,0	47,0
	1970	80,6	19,4
Rumunia	1960	24,2	75,8
	1970	55,7	44,3
Węgry	1960	54,5	45,5
	1970	73,6	26,4
ZSRR	1970	83,4	26,6

^{a)} bez drobiu, w przeliczeniu na sztuki duże według współczynników GUS.
Źródło: jak w tabeli 11, s. 541—545.

Należałoby i w tym przypadku zwrócić uwagę, że niezależnie od niepełnego uspołecznienia pogłowia, także i techniczna rekonstrukcja w tym dziale produkcji rolniczej nie została doprowadzona do końca i w znacznej mierze produkcja zwierzęca jest jeszcze rozwijana tradycyjnie na bazie techniki odziedziczonej po indywidualnej gospodarce chłopskiej. O tym stanie rzeczy jednakże w dużym stopniu zdecydował fakt niepełnego uspołecznienia środków produkcji zwierzęcej, związany z samą koncepcją współdzielczania gospodarstw chłopskich. Uwarunkowań tej sytuacji jest wiele, ale te dwa zaznaczone powyżej wydają się najistotniejsze.

Niemniej po zakończeniu współdzielczania i w miarę postępów w technicznej rekonstrukcji bazy odziedziczonej po indywidualnej gospodarce chłopskiej w poszczególnych krajach miał miejsce znaczny postęp w uspołecznianiu tych gałęzi produkcji rolniczej, które nie były w pełni uspołecznione i zrekonstruowane pod względem technicznym.

Tabela 13

*Udział własności społecznej w produkcji podstawowych
produktów zwierzęcych*

Kraj	Lata	Mięso ogółem	W tym		Jaja	Mleko
			wie- przowe	drób		
Bułgaria	1960	68,8	73,8	41,6	43,3	70,3
	1970	68,3	72,8	58,9	50,4	77,0
Czechosłowacja	1960	64,7	61,1	28,6	33,7	62,1
	1970	76,9	74,1	76,0	44,5	79,2
NRD	1960	38,5	37,6	33,0	38,6
	1970	75,8	75,8	68,9	39,4	76,5
Rumunia	1960	21,6	31,1	4,7	2,5	14,5
	1970	52,0	56,4	24,0	14,2	45,6
Węgry	1960	3,1	32,2
	1970	29,1	54,7
ZSRR	1960	58,5	54,2	31,7	28,4	52,8
	1970	64,5	57,8	29,5	47,0	64,2

Źródło: jak w tabeli 11, s. 561—570.

Jak wynika z tabeli 13 w niektórych krajach po współdzielczaniu nadal dominowała indywidualna produkcja w poszczególnych gałęziach produkcji zwierzęcej, a proces uspołeczniania mimo dalszych postępów jeszcze nie dobiegł końca. Ten stan rzeczy pozostaje niewątpliwie także w związku z ogólniejszą sytuacją w rozwoju gospodarki zespołowej i jej możliwościami zaspakajania potrzeb wyżywienia chłopów-spółdzielców. Gospodarstwa spółdzielcze niedostatecznie wyposażone technicznie nie

były w stanie rozwinąć wszystkich gałęzi produkcji rolniczej, zwłaszcza pracochłonnych i tę lukę wypełniała i jeszcze wypełnia produkcja indywidualna. W miarę zmian w sytuacji pod tym względem postępuje także dalsze uspołecznienie i tych opóźnionych dziedzin produkcji. Można o tym sądzić na podstawie danych o udziale indywidualnej własności w skupie tych produktów, które odgrywają szczególną rolę w samozaopatrzeniu ludności rolniczej.

Tabela 14

Udział własności indywidualnej w skupie podstawowych produktów żywnościowych

Kraj	Lata	Mięso	Mleko	Jaja	Ziemniaki	Warzywa
Bułgaria	1960	8,4	39,0	3,1	0,8
	1970	3,3	28,3	3,0	2,7
Czechosłowacja	1960	14,4	21,3	71,0	12,1	3,2
	1970	4,9	8,2	18,9	2,6	4,5
NRD	1960	47,2	59,7	77,0	3,8
	1970	17,6	20,8	52,5	0,2
Rumunia	1960	67,7	50,7	89,1	44,2	24,9
	1970	20,6	13,6	35,3	8,5	4,9
Węgry	1960	42,5	44,9	94,6	31,0	27,2
	1970	13,3	8,2	43,4	8,7	11,4
ZSRR	1960	13,2	7,2	36,9	24,2	7,4
	1970	10,5	3,3	11,0	15,7	5,8

Źródło: jak w tabeli 11, s. 581—601.

Jak można sądzić na podstawie danych tabeli 14 indywidualna produkcja ważniejszych artykułów żywnościowych nie odgrywa już znaczącej roli w zaopatrzeniu rynkowym, ale z pewnością odgrywa jeszcze istotną rolę w samozaopatrzeniu spółdzielców. Droga do osiągnięcia dominacji produkcji uspołecznionej w zaopatrzeniu rynkowym ludności w podstawowe artykuły żywnościowe nie była, jak widać, wcale krótka. Uspółdzielczenie gospodarstw chłopskich dokonało postępu i pod tym względem, ale nie było w stanie zapewnić rozwiązania tej kwestii.

W świetle podniesionych w artykule tylko niektórych aspektów przebudowy struktury społeczno-ekonomicznej i rozwoju procesów społecznej i technicznej rekonstrukcji rolnictwa są podstawy aby sądzić, że uspołdzielczenie gospodarstw chłopskich aczkolwiek odegrało ogromną rolę w tych procesach nie było w stanie rozstrzygnąć ostatecznie wielu istotnych kwestii. W szczególności takich jak pełna społeczna i techniczna

rekonstrukcja indywidualnej gospodarki i uspołecznienie produkcji rolniczej. Rozwiązanie tych kwestii we wszystkich krajach stanowi bardzo złożony proces, uwarunkowany sytuacją nie tylko w rolnictwie ale w całej gospodarce narodowej i wymaga dłuższego czasu. W procesie tym wyjątkową wprost rolę odgrywa, jak można sądzić, nie tylko samo uspołecznienie produkcji ale i techniczna rekonstrukcja rolnictwa, która wywiera także wpływ na procesy uspołecznienia i samej przebudowy struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa. Stąd też procesy te należy traktować łącznie i analizować wzajemny związek pomiędzy nimi. Dotyczy to w szczególności także ich związku z analogicznymi procesami przebiegającymi w innych gałęziach gospodarki narodowej. Z tego też punktu widzenia na odrębną uwagę zasługuje uważna analiza doświadczeń krajów RWPG dotyczących technicznej i społecznej rekonstrukcji socjalistycznego rolnictwa i dalszej przebudowy struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa, co ma miejsce aktualnie.

LITERATURA

1. Misiunia W.: Drogi rozwoju rolnictwa NRD od kapitalizmu do socjalizmu, LSW, Warszawa 1973.
2. Misiunia W.: Przemiany w rolnictwie Czechosłowacji LSW, Warszawa 1972.
3. Misiunia W.: Reformy w zarządzaniu gospodarstwa rolne w krajach RWPG PWE, Warszawa 1971.
4. Misiunia W.: Przemiany w radzieckich kołchozach LSW, Warszawa 1967.
5. Strużek B.: Rolnictwo europejskich krajów socjalistycznych, LSW-PWRiL, Warszawa 1963.